
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

MESTEREK ÉS TANÍTVÁNYOK

Hatások és analógiák Németh László Kisebbségben című művében

BENCE ERIKA

A magyar irodalomtörténet-írás alakulásfolyamatát vizsgáló és értékelő szaktudomány kutatóinak¹ véleménye szerint Németh László *Kisebbségben*² (1939) című műve a tudomány fejlődésének mélypontját, a szerző világnézeti orientációjából következő tragikus eltávolodását, digresszióját jelenti. E tanulmánynak nem képezik tárgyát azok a politikai és ideológiai összefüggések, amelyeknek körében és szellemében Németh László *Kisebbségben* című műve létrejött. Nem kívánunk továbbá foglalkozni a koncepció létrejöttének lélektani vetületeivel, illetve botrány-mivoltával. A teljes áttekintés szempontjából azonban bizonyos szociológiai (a szerző származása meghatározta világnézeti jellemzők³), kultúrpolitikai kérdések (a Babits–Németh szellemi konfrontáció következményei⁴) és a röpirat indukálta polémia (Babits Mihály *Pajzzsal és dárdával*⁵ című válaszdolgozata) nem kerülhetők meg. Ezek azonban csak annyiban foglalkoztatnak bennünket, amennyiben a vizsgált szintézismodell alapjainak, elveinek és fogalmainak megértéséhez szükségesek, amennyiben motivációs tényezőit jelentik. Konkrétan: nem foglalkozunk részletező igényrel a korszak jól ismert antiszemita és fasisztoid törekvéseivel, a szerzőt az említett ideológiák felé sodró frusztráltság lelki okaival, a népi-urbánus szembenállás történetével és tényezőivel. Célunk feltérképezni, értelmezni és értékelni azt a – magyar irodalomtörténet-írás fejlődéstörténetében hullámvölgyként is megkerülhetetlen – irodalomtörténeti szintézismodellt, illetve a benne meghatározott XIX. század-értelmezést, amelyet a vizsgált mű jelent és képvisel.

A *Kisebbségben* Németh László írói-irodalomtörténeti munkásságának is mélypontja. Előzménye, illetve kibővítése e személyes életmű keretei között a *Magyarság és Európa*⁶ (1935), valamint a szerző politikai,

filozófiai, kulturális orientációjának, útkeresésének irodalmi-szövegszerű dokumentumai, többek között a *Marxizmus és szocializmus*⁷, a *Nemzeti radikalizmus*⁸, a *Faj és irodalom*⁹, a *Faji hibáinkról*¹⁰, a *Kiforgatnak a múltunkból*¹¹, a *Székfü Gyula*¹², a *Második szárszói beszéd*¹³ című írások. Mindezek közül a *Magyarság és Európa* rendelkezik a későbbi irodalomtörténeti vízió, a *Kisebbségben* elméleti alapvetésének, fogalomtisztázó bevezetőjének jellemzőivel. Mint más irodalomtörténeteknek, illetve szintézismodelleknek (gondoljunk csak Horváth János rendszerezésére vagy Babits irodalomtörténeti vázlataira), a Németh László-i elképzelésnek is megvannak a maga kiegészítő vagy párhuzamosan kirajzolódó, létrejövő dokumentumai. Itt mindenekelőtt a régi magyar irodalom jelenségeiről szóló dolgozatai¹⁴, Berzsenyi-, illetve Kemény-értelmezése¹⁵, illetve Ady-tanulmányai¹⁶ fontosak, hiszen ezek a szintézismodellek is szerves elemei, meghatározó értelmezései, a Berzsenyiről és Keményről szóló írások pedig XIX. század-értelmezésének is lényegi momentumai.

Németh irodalomtörténeti összefoglalásának mintamodelljei, ösztönzői, illetve rokonai néhány kortárs szerző műveiben lelhetők fel és azonosíthatók. Mindenekelőtt Székfü Gyula *Három nemzedék*¹⁷ című alpművére, Farkas Gyula *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*¹⁸ című irodalomtörténeti korszakmonográfiájára, Szabó Dezső *A kettészakadt magyar irodalom*¹⁹ című munkáját kell megemlítenünk. Természetesen a *Három nemzedék* folytatása²⁰, Farkas Gyula összefoglaló magyar irodalomtörténete²¹, Szabó Dezső egyéb esszéi és replikái (pl. *Ede megevé ebédem*²²) is az összképhez tartoznak. A minták sorában található Horváth János *A faj-kérdés az irodalomban*²³ című dolgozata, valamint – még ha az intertextualitás szintjén is – Féja Géza művei, így *A felvilágosodástól a sötétedésig*²⁴. A hatások és minták sorát a „nagy ellenpélda”, a kihívott és megtagadott szemlélet megnevezésével és meghatározásával kell zárunk. Ez pedig Babits Mihály teljes irodalomkonceptiója, magyarságképe, nemzetkarakterológiája.

Azt az orientációs hálót és világnézeti útkeresés-szövevényt, amely Németh László *Kisebbségben* című művét övezi, Poszler György dolgozta fel *Bennszü-lött-bölcsélet*²⁵ című tanulmányában. A jelenség feltérképezésében kutatási eredményeire támaszkodom. Ezek szerint Németh László *Kisebbségben*hez vezető szellemi orientációjának két kivehető szála, fejlődésvonala érhető tetten, bennük négy egymást követő, illetve egymásból következő kudarcélménnyel. Poszler ezeknek következményét szellemi szinten „kivonulások”²⁶-ként értelmezi, azaz Némethnek bizonyos filozófiáktól, eszményektől való eltávolodását, elfordulását azonosítja bennük. Ezekre csak röviden térnék

ki, hiszen csak végkövetkezményük, az irodalomtörténeti víziót megteremtő elszigetelődés gondolatisága, indulata fontos és értékelhető számunkra.

Poszler tehát két történelembölcseleti, illetve politikaelméleti eszmét azonosít Németh 1930-as évekre tehető szellemi orientációjában: a minőség-szocializmus és a nemzeti radikalizmus összefüggő gondolatát, valamint a szigetként és kertként megnyilvánuló közép-európai kultúróvezet eszményét. A minőség-szocializmus a kapitalizmus industrialista gyakorlatának bírálata, amely robotolássá tette a munkát, megsemmisítve így a benne fellelhető örömet. A marxizmus a XIX. század elmélete, méghozzá a kapitalizmus industrializmusból és robotmunkából álló ugyancsak XIX. századi gyakorlatának az elmélete. A minőség-szocializmus XX. századi gondolat, mely örömteli munkát és lelki felszabadítást eredményez. Erről az új minőségről való elmélkedést az idézett kutató a Tanú „legjobb lapjai”-nak nevezi, amely produktív szellemi vitát szül. A második Németh László-i „kivonulás” a nemzeti radikalizmusról mint a nemzet megmaradásának esélyéről szóló elmélet annál ellentmondásosabb, közhelyszerűbb és provokatívabb. A gazdasági problémák radikális megoldásától a „kertgazdaság”²⁷ és „kertszellem”²⁸ megteremtésén át a zsidókérdésig (az asszimiláló zsidó kultúrától és gazdaságtól mentes magyar társadalom gondolatáig), sőt, azon túl, „megfogalmazódó antiszemitizmus”²⁹-ig terjed. Az elmélet atyja a Németh által forrásként, alapként kezelt Szekfű. Ellenpéldája Babits. A második kivonulás indulatos reakciót eredményez a korabeli szellemi közéletben, majd – miként Poszler jellemzi – „elemző bírálatokat”.³⁰

A harmadik eszme, amellyel Németh szemben találja magát a *Kisebbségben*hez vezető úton: Közép-Európa gondolata. Az „asszimiláló német és zsidó kultúra”³¹ gondolata mellett a második legfontosabb alapelve a későbbi szintézisnek. A kivonulás itt a magyar kultúrának a nyugati orientációtól való eltávolodását, az orientáció tagadását jelenti. Újabb Babits–Németh kontra-verzió. Amíg a Mester a magyar irodalom nyugatiságára esküszik (példáján a Nyugat irodalomtörténete), addig Németh az „alkatával azonos (tehát az asszimilánsoktól megszabadított – B. E. megjegyzése) magyarságra egy magára találó közép-európai kultúrában”.³² Poszler értékelése szerint ez a „kivonulás” a realitások Európájából „illúziók földrészébe”³³, az egységesként soha meg nem nyilatkozó Közép-Európa-hoz vezet.

A negyedik Németh László-i „kivonulás”, illetve teória a kertként és szigetként megnyilatkozó gazdaság és kultúra összefonódó gondolata. A tisztán gazdaságilag szervezett, kapitalizmus és industrializmus szorongatta társadalomból való kilépést („kert a társadalomban”³⁴) jelenti és az asszimiláns elemek nyugati orientációja helyett a „kertember etikája”³⁵ felé fordulást

feltételezi. Poszler: „Kivonulás nemcsak a rossz társadalomból, de rossz kultúrából is. Az elit-ember menedékére, a minőség-eszme szigetére . . .”³⁶

Poszler vázlatosan ismertetett elemzéséből nemcsak az derülhet ki, hogy milyen út, azaz milyen szellemi tájékozódás vezetett a *Kisebbségben* – a kutató értelmezése szerint – filozófiáktól, eszméktől való elfordulás, magány és elszigetelődés szülte létrejöttéhez, hanem azok az alapelvek, illetve gondolatok is kirajzolódnak előttünk, amelyek a világnézeti-szellemi útkeresés idején nyernek formát az író szemléletében. Így az irodalomtörténeti szintézis alap-eszméje, miszerint „a magyar elveszett a magyarban”³⁷, azaz a régi magyarságot és kultúráját a XIX. századtól kezdődően kiszorították, illetve átalakították az idegen szemléletű asszimiláns elemek (itt leginkább a német és a zsidó kultúráról van szó), már a *Kisebbségben* megelőző elméleti munkákban is kifejezést nyer. Innen következik kelet-európaiságról alkotott nézete, amely a magyar irodalomkultúra szellemiségének behatárolását illeti, és a közép-európaiság eszméje mint célmotívum, mint vágykép. Határozott szembenállás ez a Nyugat-kör és Babits nyugatos orientációjával, a nyugati irodalommal való rokonság és a szellemiségéhez való közeledés általuk teremtett eszméjével. De a „fajidegen”³⁸ magyar irodalomról és kultúráról alkotott Németh László-i szemléletből következik periodizációja is, miszerint a szellemiségét és karakterét tekintve is magyar irodalomtörténete a XVIII. századdal véget ér, amelyet idegen kultúrákba való asszimilálódásának kora, a XIX. század követ, majd a XX. század elején (Adyval) felsejlik egy olyan lehetőség, amely ismét a nemzeti („mély-magyar”³⁹ karakterű) irodalom fejlődésvonalát követné. A faji sajátosságok, az idegen hatásokkal szemben fellépő tudatos népi gyökerű ellenállás, valamint a népiesség öntudatának és védelmi mechanizmusának említése kapcsán a szemlélet Horváth János irodalomtörténetével is rokonítható, ugyanakkor a XIX. század fejlődéstörténeti helyének és szerepének értelmezésében teljesen eltérnek álláspontjaik. Ami Horváthnál megismételhetetlen virágkor, Némethnél katasztrófák sorozata. Az igazi elődök – a szaktudomány vélekedése szerint – Szekfű Gyula és Farkas Gyula. Az előbbi a történelmi koordinátákat rajzolja meg, az utóbbi az irodalomértelmezéshez nyújt mintát. Poszler tartalmi azonosságokat, Szabó Dezső retorikus hangulatú munkásságával mutat ki.

Az első mintamodell tehát Szekfű Gyula *Három nemzedék* című műve. Németh hivatkozása e forrásra tudatos, de kétségkívül ellentmondásos. A fejlődéstörténeti szerkezet, amely két kivehető és egymással szembenálló vonulatát (az ős-, illetve a származásukban idegen magyarok harcát) feltételezi a magyar irodalmi kultúra alakulástörténetének, a szekfűi modell eleme. Tőle származik a kettős asszimilációs katasztrófa elmélete, több olyan alapelv és

fogalom, amely a *Kisebbségben* vezérelve, illetve kulcsfogalmainak összetevője lesz (pl. zsidó bevándorlás, Budapest vegyes kultúrája, közép-európai zsidó-nagyvárosi műveltség, az elszigetelt egyesek, a kiegyezés utáni hanyatlás kora, mély-magyar sorsok, importált marxizmus, zsidóság és kapitalizmus etc.). Meghatározó Szekfű Gyula szemlélete Németh egyes írói portréiban, mindekelőtt Széchenyi-portréjában, Kemény- és Ady-értelmezésében. Ugyanakkor szembehelyezkedik a tudós német-orientáltságával, a keresztény-germán kultúrközösségről alkotott elképzelésével. Szekfű 1940-ben tett felszólítására, *Mi a magyar?*⁴⁰ könyvnyi terjedelmű bírálattal, *Szekfű Gyula*⁴¹ című tanulmányával válaszol, amelyben – egyes olvasatok szerint – az időközben (még ha a tudós akaratától függetlenül is) náci ideológiai kézikönyvvé lett műtől és szerzőjétől való teljes elfordulás szükségességét hangsúlyozza. Közeledik, illetve egybeesik e gondolatának megfogalmazása a *Kisebbségben* részleges visszavonásának és megreformálásának időszakával.

Minthogy Szekfű vizsgált műve, azaz történeti koncepciója átfogó hatású a századunk első felében kibontakozó irodalomtörténeti összefoglalásokra (Horváthtól kezdve Prohászka Lajoson, Szerb Antalón, Szabó Dezsőn át Németh László koncepciójáig megteremt a maga követőit, illetve ellenkoncepcióit), e ponton vázoljuk fel főbb összetevőit.

A koncepció lényegét a Széchenyi-jellemzés, azaz a nevéhez kapcsolt *konzervatív reformgondolat*⁴² alkotja. A magyar társadalom és kultúra XIX. században kezdődő és – Szekfű felfogásában – tragédiákba torkollódó hanyatlását a Széchenyi-programtól való eltérés, a csak erkölcsi revíziót feltételező terv elvetése, általa kártékonynak ítélt ideológiák (liberalizmus, radikalizmus, szocializmus) követése, uralma okozta. Értelmezése szerint Széchenyi a politikai rendszert „lelki konstellációként”⁴³ fogja fel, amelyben a magyarság parlagi állapotban van, „ezért kell a változtatás. Tehát *nem* azért, mert az ancien régime már egész Nyugaton helyet adott modern viszonyoknak, alkotmányos életnek, szabadabb társadalomnak”.⁴⁴ A magyar nemzet hibáit elemezve azonban Széchenyi nem radikális reformokat szorgalmaz, hanem – az államot organikus szervként fogva fel – a természetből és fejlődésből következő megújulás gondolatáig jut, ami a konzervatív reform gondolatával azonos. Szekfűt idézve: „A konzervativizmus az államnak ily organikus, egyébként régi, Aristotelesre visszavezethető felfogását magáévá téve, belőle vonja le egész gyakorlati politikáját, mely szerves változtatásokat, lépcsőnkénti fejlődést szegez a liberalizmus forradalmi teóriái ellenébe.”⁴⁵

A tudós ugyancsak Széchenyitől eredezteti a *keresztény-germán kultúrközösséghez*⁴⁶ tartozás gondolatát. Az elgondolás alapját az író „vallásos kedély”⁴⁷-ében jelöli meg. Eszerint Széchenyi erkölcsisége keresztény erkölcs,

elgondolt politikai rendszere „a keresztény erkölcs megvalósítását tűzi az állami működés feladatául”.⁴⁸ Minthogy a magyarság Szent Istvánnal felvette a kereszténységet, államának alapja is keresztény minta, s azóta is elválaszthatatlan tagja a „román kereszténységgel szemben”⁴⁹ germán szellemiségű kereszténységnek felfogott kultúrközösségnek, tehát logikus, hogy kultúrája és irodalma is germán szellemiségű. A francia forradalom után azonban, az onnan jövő eszmék hatására, a közép-európai kultúra is liberális beállítottságú lett. Ennek ellenhatásaként jött létre az irodalmi romantikusokhoz hasonlóan, illetve törekvéseik mintájára a politikai romantikusok csoportja. Legfontosabb jellemvonásuk a keresztény európai erkölcs, amely visszatartja őket attól, hogy „tömegakcióktól tegyék függővé az emberi haladást”.⁵⁰ A magyar irodalmi és politikai romantikusok fejedelme – Szekfű felfogása szerint – Széchenyi István, akiben „Magyarország ismét bizonyágát adta a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozásának, midőn annak egyik irányát Széchenyi rendszerében másoktól el nem ért tökély fokára emelte”.⁵¹

Szekfű történelemkoncepciójának harmadik alapelve a *faj(elmélet)*⁵², amely – Horváth irodalmi, Németh László etikai meghatározottságú kategóriájával szemben – itt történelmi fogalmat jelöl. A népfaji jellemzők pedig történelemformáló tényezőket is jelentenek. Szekfűnél – ha elméletét színezetétől és burkolatától megfosztjuk – ez annyit jelent, hogy a specifikus népfaji tulajdonságokkal („a borteremelő lelkiakata”⁵³) rendelkező magyar nemzet történelmét, ennek alakulását, megrontották a bevándorló elemek, mindenekelőtt a zsidó kultúrközösség előrenyomulása.

E három alapelv határozza meg aztán (a Széchenyi-jellemzésből levezetett) történelmi koncepciót, amelynek szellemében a történelmi-politikai változásokat együtt tárgyalja és értelmezi az irodalom(kultúra) alakulástendenciáival, „három nemzedék”⁵⁴-re visszavetíthető leromlást, két asszimilációs hullámot és két történelmi (s vele együtt kulturális) tragédiát (’48 és ’18) említ. A leromlás (a forradalmakhoz, illetve nemzeti tragédiákhoz vezető lejtő) a múlt század harmincas éveiben kezdődik, az első nemzedék (a középnemesség) liberalizmusával, azzal, hogy az új irodalom elfordul a Széchenyi-eszméktől, a romantikusok (köztük Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty) történelemfilozófiájától. A racionalizmus utódjának felfogott és kárhoztatott liberalizmust nyugati behozatalnak, mindenekelőtt francia hatásra érlelődőnek tekinti, amely az idősebbek „ártatlan”⁵⁵ hazafiaskodásától a fiatal középneemes generáció forradalomtiszteletéig és a tömegmozgalom (a „tömegett”⁵⁶) gondolatáig terjed. A folyamat kulcsfigurája irodalmi szinten Bajza József, a tekintélyromboló újító, míg politikai téren Kossuth, az „elragadó modorú”⁵⁷ pusztító. A liberális középnemesség körében népszerűtlen lesz Széchenyi, és

nem kerül meghallgatásra Deák bölcseleme. A liberalizmus radikális eszmékkel szövetkezik. Erre az időszakra tehető az első jelentősebb – Szekfű által veszélyesnek ítélt – zsidó bevándorlás kora, amely a liberális emancipáció, mindekenélőtt Eötvös „humanitárius idealizmusának”⁵⁸ és Kossuth pusztító radikalizmusának következménye. Szekfű: „A radikális liberalizmus . . . sem a bevándorlással, sem a kulturális emeléssel nem törődött, doktrínáihoz híven e téren is csak korlátok lerombolására törekedvén anélkül, hogy a következésekről számot adott volna magának.”⁵⁹

Következik a második nemzedék. A negyvenes évek liberalistái „a szabadságharc katasztrófájában halálos sebet kaptak”.⁶⁰ Akik elkerülték az abszolutizmus bosszúját, vagy külföldre emigráltak, egy új nemzedék konstituálódásának tanúi. A ’49 tragédiájával és keserű tanulságaival kezdődő és a ’67-es kiegyezéssel záruló korszak kulcsfigurái a „radikalizmus-tagadó”⁶¹, röpiratókat szerkesztő Kemény Zsigmond, Eötvös József és Deák Ferenc mint „a negyvenes éveknek mutatóban itt maradt egyéniségei”⁶², akik a kiegyezés művét viszik véghez. Feltűnik Vajda János mint szellemiségében és sorsában is Széchenyi-utód. A korábban zászlóvivő középnemesség elszegényedik. Az anyagi leromlást nem ellensúlyozza szellemi és erkölcsi erő. A második, lélekben megváltozott Kossuth távoli szemlélődő, ’67-ben Cassandra-szerepben találja magát. Deák e válságkorszak nehéz problémáit páratlan érzékkel oldja meg. A kiegyezést Szekfű zseniális tettnek tartja. Vívmányai megbuktatásának fogalmi és elvi tárháza az említett kossuthi Cassandra-levél, amelyben a „nagy tetter”⁶³ ’48 nevében támadja meg. Szekfű: „Deák programja a valóság talaján állva, gyatra homokbuckákban is megbotlott, mialatt a 48-as program szabadon lengett az utópisztikus magasságokban, és nevette a földönkuszók köznapi nehézségeit.”⁶⁴ Az irodalmi kultúra a „közönség színvonalának megfelelően”⁶⁵ alacsony. Szekfű egyedül az Arany–Gyulai-kör érdemeit ismeri el, mi több, irodalmunk megismételhetetlen csúcspontjává avatja korszakukat (a Horváth-, Szerb- és Babits-értelmezés forrása). „Rajtuk túl nincs többé emelkedés, mert nemzeti és emberi tartalom és formák egyesülten magasabb tökélyt nem tudnak kifejezni.”⁶⁶ A zsidóság és a kapitalizmus érdekszövetsége súlyosbítja, sőt, végzetessé teszi a második nemzedék anyagi és szellemi leromlását (Némethnél visszhangzó gondolat!).

Következik a harmadik nemzedék. Történelmének három évtizede a hanyatlás kora, a háborúba torkollódó végkifejlet felé tart. A dualizmus alapjai inognak, a 48-as törekvések erőre kapnak, liberalizmus, radikalizmus „leketlen materializmus”⁶⁷-sal szövetkezik. Deák az ország „öreg ura”⁶⁸, Keménynek, Gyulainak nincs utódja. A zsidó bevándorlás és asszimiláció előtt nincs akadály. Zsidó nagytőke, nagybirtok és kulturális fölény lesz úrrá a városokban, min-

denekelőtt Budapesten. Szekfű: „Ez a milliónyi zsidóság, a magyar állam és közvélemény illuzionárus intézkedéséhez alkalmazkodva, magyarnak vallá magát, és egyetlen magyar zsidó réteget képezett, melyben régi honosok és ma érkezettek (Némethnél) »törzsökösök és jött-magyarok«⁶⁹ – B. E. megjegyzése) közt senki sem tett különbséget. A galíciai menekült ebben a rétegben egyszerre részesévé lőn minden előnynek, melyet a honos zsidóság a magyar faj antikereskedelmi és antikapitalista talentuma folytán élvezett.”⁷⁰ Az Akadémia a „formális hazafiság szólamainak, állami és nemzeti illúzióinknak előkelően temperált”⁷¹ melegágya. Alapítójának elveit nem követi. E hanyatló korban két „magyar sors”⁷²: Tisza István és Ady Endre. Tisza Istvánnak „egydarabból öntött egyénisége”⁷³ ejti ámulatba Szekfút, Adyban a „legtisztább faji ösztön”⁷⁴. (Szekfű szóvirágos Ady-nimbusza irodalmiasítottabb formában cseng vissza Némethnél). Egyikükből sem lesz azonban reformátor, a magyarság „lelki megtisztulásának, belső átalakulásának”⁷⁵ vezére. „. . . vétkesek és betegek voltunk és vagyunk . . .”⁷⁶ – ez Szekfű *Három nemzedékének* egyik utolsó megjegyzése. Végkövetkeztetésként, sommázatként, akár magyarázatként is értelmezhető, mindenekelőtt Trianonra.

1933: *És ami utána következik.*⁷⁷ Számunkra az öt alapproblémaként megjelölt tézis (a föld kérdése, a felekezeti kérdés, zsidóság és kapitalizmus, a nemzedékprobléma, leszakadt magyarság⁷⁸) miatt fontos, amelyek egytől egyik (bár nem azonos fontossági sorrendben) megkerülhetetlen tételei Németh a *Kisebbségbent* megelőző filozófiai-világnézeti orientációjának. A tanulmány végén természetesen ott van az útkijelölés a „magyarabb magyarság felé”⁷⁹: jobbra Szekfű ismert tételei, a konzervatív reform, a német szellemiségű kultúra és a fajtiszta magyar öntudat gondolata. Három reprezentáns képviselőjét említi e törekvéseknek: Bartókot, Kodályt és az irodalomtörténész Horváth Jánost.

Egy bámulatosan impozáns tény- és művelődési anyag, tudományos beállítottság és módszer, gyanús fogalmak és ideológiák keverednek, sűrítődnek eggyé Szekfű áttekintett művében és folytatásában. Széchenyinek mint a „legnagyobb magyar”⁸⁰ alakjának, Adynak mint a „legtisztább magyar öntudat”⁸¹ megszemélyesítője portréjának megalkotása mellett egy összetett és ingatag jellemű Deákot, s egy ártalmas eszméket terjesztő és érvényesítő Kossuthot állít elénk (ugyanígy Horváth és a Babits-eszméket követő Szerb, de az előbbi harmóniaelvéből következően, míg az utóbbi az intellektuális beállítottság nevében támaszt kifogásokat a forradalmi magatartás ellen). Mellettük ott vannak az idegen szellemiségű pusztítók és a specifikus magyar sorsok. Fontos megjegyezni, az idegen szellemiség alatt Szekfű (ellentétben Némethel) sohasem német behatást ért. Elgondolkodtató jelenség Petőfi teljes életművének

és szerepének mellőzése. Kifejezésre jut német beállítottságával és Habsburg-hűségével összefüggő határozott forradalomellenessége és tézises antiszemitizmusa. A mű leghátborzongatóbb, legsúlyosabb sorai talán azok, amelyekben a zsidó bevándorlással szembeni liberális-emancipatív hozzáállással vádolja Kossuthot, aki beszélt ugyan a „mármarosai söpredék zsidó-tömeg” (Szekfű idézi Kossuthot) bűneiről, de „semmi különbséget nem ismert el a galíciai bevándorló és a magyar között”.⁸²

Németh László irodalomtörténeti koncepciója az előbbieken vázolt történeti koncepció, azaz Szekfű *Három nemzedéke* mellett Farkas Gyula műveivel, korszakmonográfiáival⁸³, illetve összefoglaló irodalomtörténetével⁸⁴ is rokon vonásokat mutat. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk: a fogalmi rokonság ellenére sem süllyesztí a Szekfű-örökséget a biológiai alapú fajelméletnek arra az alacsony színvonalára, mint Farkas teszi azt *A magyar romantika vagy Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*⁸⁵ című részmonográfiáiban, ahol Szekfű germán-magyar kultúrközösségről alkotott elméletét a szélsőjobboldali kultúrhatalmi törekvések üdvtanává, Horváth önelvűségéről és az irodalmi életnek az írók élete elé helyeződő fontosságáról alkotott nézetét pedig egyfajta (eleve gyanús) táj- és törzselmélet szempontjaihoz igazítja. Ennek szellemében még a sajátos debreceni szellemi atmoszférában érlelődött Csokonai-versekről is kideríti, hogy „erős bécsi és gráci kapcsolatok”⁸⁶ éreztetik rajtuk hatásukat. Szemléletének központi momentuma az a zsidó bevándorlás okozta asszimiláció, melynek következtében „erős magyar faji hígulást”⁸⁷ feltételez, s amely része ugyan Szekfű szemléletének is, de nem egyetlen pillére. Farkasnál is kettős asszimilációról esik szó, de Némethtel ellentétben ő a német hatást szerencsésnek és elfogadhatónak tartja. Szaktudományos vélekedések szerint Németh minden korabeli provokatívnak minősülő elmélete és szemlélete ellenére, amelyek a *Kisebbségben* elveiként, kulcsfogalmaiként is felmerülnek (pl. jött-magyar, híg-magyar), a Farkas-szemlélettel való rokoníthatóság a reá történő utalás mellett sem kifejezetten tudatos törekvés eredménye. Ugyanilyen intertextuális (csak az alapelméletek és a hatások szintjén kimutatható) viszony fedezhető fel a *Kisebbségben* és Féja Géza⁸⁸ háromkötetes irodalomtörténete között. Ez utóbbi – Poszler vélekedése szerint – a Szekfű alapozta, Németh és Szabó Dezső kibontotta koncepció irodalomtörténete, a belőle kinövő (akár Babits szemléletéből Szerb és Schöpflin rendszerezése) szintézis – sajnos a biológia alapú fajelmélet erőteljesen retrográd szintjén és színvonalán. Összefügg ezenkívül Németh irodalomtörténeti koncepciója Szabó Dezső publicisztikájával is, ahonnan bizonyos nemzetkarakterológiai (az „elbukó Toldi”⁸⁹ alakja – egyébként Szerb Antal értelmezésében is jelen van) jegyek kerülnek át összefoglalásába.

Dolgozatomban azt a hatástörténeti hálót igyekeztem áttekinteni, amely Németh László *Kisebbségben* című tanulmánya létrejöttének körülményeit felfedi. Ebben két folyóirat, a *Válasz*⁹⁰ és a *Nyugat*⁹¹ kialakította koncepció, kétféle szellemiség (népies és urbánus) egymásnak feszülését figyelhetjük meg. Mindehhez Németh László egyéni-írói válságkorszaka képez termékeny talajt.

JEGYZETEK

- 1 Itt Monostori Imre, Grezsa Ferenc, Németh G. Béla, Szegedy-Maszák Mihály kutatásai mellett, mindenekelőtt Poszler György véleményére gondolunk.
- 2 Németh László: *Kisebbségben*. Magyar Élet, Budapest, 1942 [1939]
- 3 Poszler György: „Protestáns, elkülönülő indulat . . . Tudatosan paraszti gyökerek . . .” Poszler György: *Bennszülött-bölcselet*. Németh László: *Kisebbségben – szubjektív kommentárok*. In: *Vonzások és taszítások*, Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 1994., 291. p.
- 4 „A kihívó harmincnégy éves. Író, esszéista, iskolaorvos. Idegességében támad, érzékenységében megbántódik. (. . .) A kihívott ötvenhat éves. Költő, író, szerkesztő. Gégerákja van, kanulón létezik. Vezeti a Nyugatot, irányítja a Baumgarten-kuratóriumot, hívek veszik körül.” In: i. h., 292. p.
- 5 Babits Mihály: *Könyvről könyvre* (cikksorozat). A Pajzzsal és dárdával bekezdésű cikk Németh László könyvéről a *Nyugatban* jelent meg. 1939. 2., 65–67. p. Első bekezdéscíméről ismeri a közvélemény.
- 6 In: Németh László: *Magyarság és Európa*. Franklin, Budapest, 1934 vagy *Sorskérdések*. Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1989
- 7–13 Uo. vagy a *Kisebbségben* kötet 1942-es kiadása, vö. 2.
- 14 Balassi Bálint (1927), Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk (1928), Heltai prózája (1929), Sylvester nyelvtana (1929), A vizsolyi Biblia (1929), *Két templom közt* (1936), *A református énekeskönyv* (1940) etc. In: *Kisebbségben*, vö. 2. vagy *Sorskérdések*, vö. 6., *Az én katedrám*, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1969, *Életmű szilánkokban*, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1989
- 15 Németh László: *Berzsenyi*. Magyar Élet, Budapest, é. n.
- 16 *Az Ady-vers genézise* (1925), *Az Ady-pőr* (1927), *Ady költészete* (1927), *A teológus Ady* (1936), *A vitathatatlan Ady* (1939) etc. In: *Kisebbségben*, vö. 2. vagy *Két nemzedék*, Bp., 1970
- 17 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1938
- 18 Farkas Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938
- 19 Szabó Dezső: *A kettészakadt magyar irodalom*. Ludas Matyi Füzetek. 1927–28
- 20 Vö. 17.
- 21 Farkas Gyula: *A magyar szellem felszabadulása*. Stádium Sajtóvállalat, Budapest, é. n. *Magyar romantika*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930. *Magyar irodalom*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1934
- 22 Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem*. Ludas Matyi Füzetek. 1937
- 23 In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Magyar Szemle Könyvei, Budapest, 1939

- 24 Féja Géza: A felvilágosodástól a sötétedésig. Magyar Élet, Budapest, 1943
- 25 Poszler György: Benniszültt-bölcsélet. Németh László: Kisebbségben – szubjektív kommentárok. In: Vonzások és taszítások, 290–333. p., vö. 3.
- 26–28 Poszler szóhasználata, i. m.-ben
- 29 I. m., 299. p.
- 30 I. m., 301. p.
- 31 I. m., 314–326. p.
- 32 I. m., 302. p.
- 33 Uo.
- 34 I. m. 303. p.
- 35–36 Uo.
- 37 I. m. 305. p. de Németh i. m. (vö. 2.), 13. p.
- 38–39 Kulcsfogalmak Németh rendszerében
- 40–41 *A szövegben közölt adatok a következő korrekcióra szorúlnak:* „Szekfű Gyula a Magyar Szemle márciusi számában Ravasz László, Babits Mihály, Horváth János és Bethlen István mellett engem is fölszólított, hogy asszimiláció és disszimiláció kérdéséről véleményt mondjak. A névsor kissé önkényes, de a cikk megíródott s lett az a könyvecske” – a Kisebbségben keletkezéstörténete. In: Németh i. m., 13. p.
„1940 telén egyik folyóiratunk Szekfű Mi a magyar? című munkájának a bírálatára szólított fel. Én meg akartam magyarázni szerkesztője szándékát; így lett a Mi a magyar bírálatából Szekfűről könyv. A tanulmány végét: eredete indokolja.” A Szekfű-könyv keletkezéstörténete. In: i. m., 185. p.
- 42 Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1938 [1920], Széchenyi konzervatív reformrendszere, 9–59. p.
- 43 I. m., 18. p.
- 44 I. m., 19. p.
- 45 I. m., 53. p.
- 46 I. m., 55–57. p.
- 47 I. m., 54. p.
- 48 I. m., 55. p.
- 49 Uo.
- 50 I. m., 56. p.
- 51 I. m., 57. p.
- 52 Poszler meghatározása. In: Polgári szintézistörekvések irodalomtörténetírásunkban a két világháború között. Magyar Filozófiai Szemle, 1966. 3. 459–487. p., 465.
- 53 Szekfű Gyula: A magyar bortermelő lelkialkata. Minerva Társaság, Budapest, 1922
- 54 Kulcsfogalom Szekfű rendszerében
- 55–56 I. m., 92–107. p.
- 57 Szekfű szóhasználata, uo.
- 58 I. m., 162. p.
- 59 Uo.
- 60 I. m., 167. p.
- 61 Szekfű Kemény-portréjának meghatározó vonása.
- 62 I. m., 167–168. p.
- 63 I. m., 217. p.
- 64 I. m., 223. p.

- 65 I. m., 264. p.
66 I. m., 258–259. p.
67 I. m., 269–365. p.
68 Szekfű szóhasználata
69 In: Kisebbségben
70 Szekfű Gyula i. m., 337. p.
71 I. m., 350. p.
72 I. m., 366. p.
73 I. m., 373. p.
74 Uo.
75 I. m., 381. p.
76 Uo.
77 Szekfű Gyula i. m., Ötödik könyv. Trianon óta. 383–507. p.
78 I. m., 422–472. p.
79 I. m., alcím, 472. p.
80 I. m., 11. p.
81 I. m., 369. p.
82 I. m., 162–163. p.
83 Vö. 18, 21
84 Ua.
85 Ua.
86 In: Magyar romantika, 34. p.
87 Németh László erre a tételre hivatkozik a Kisebbségben bevezető lapjain.
88 Vö. 24., még: Régi magyarság, 1943. II., Nagy vállalkozások kora, 1943. II.
89 Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Magvető, Bp., 1982 [1934], Az Aranyról szóló részben
90 Németh László és körének folyóirata
91 Babits és köre